

De zesde fase? Holocaust en geschiedschrijving¹

MARNIX CROES

In *BMGN*, CXX (2005) iv bespreekt Hans Blom² in een interessant artikel een drietal werken over de Tweede Wereldoorlog. De meeste aandacht in dit artikel gaat uit naar het twee jaar geleden verschenen proefschrift van Peter Tammes en ondergetekende, *'Gif laten wij niet voortbestaan.'* Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945. Deze belangstelling is vleidend. Tegelijkertijd zijn er in het artikel een paar misverstanden gerezen. Het gaat hierbij niet alleen om feitelijke onjuistheden, maar ook om de vermijdbaarheid dan wel onvermijdelijkheid van het gebruik van kwantitatieve methoden in de geschiedwetenschap.

Analyseniveau

Onderzoek naar de mate waarin joden erin slaagden de bezetting te overleven, is tot nog toe hoofdzakelijk geconcentreerd geweest op de vraag waarom in het ene land meer joden overleefden dan in het andere. Bij de beantwoording van deze vraag werden landen als dé relevante analyse-eenheid beschouwd. Bijgevolg hadden verklaringen voor verschillen die tussen landen in het geaggregeerde percentage overlevende joden bestonden betrekking op factoren die of op landelijk niveau speelden, zoals de aard van het bezettingsregime, of die op landelijk geaggregeerd niveau waren vastgesteld, zoals bijvoorbeeld de mate van gezagsgetrouwheid van de bevolking.³

Impliciet werd met deze benadering verondersteld dat het percentage overlevenden op gemeentelijk niveau niet varieerde, maar dat was wel degelijk het geval. Terwijl voor heel Nederland het gemiddelde percentage overlevende joden 27 procent bedraagt,⁴ lag dit gemiddelde voor de 306 gemeenten voor welke Tammes en ondergetekende het percentage overlevenden wisten vast te stellen op 50 procent met een standaarddeviatie van 32 procent.⁵ Dit roept vragen op over de houdbaarheid van generaliserende verklaringen van het lage percentage overlevenden in Nederland als geheel, zoals de veronderstelde rol van de nauwgezet bijgehouden bevolkingsregisters in Nederland of de veronderstelde rol van de

¹ Met dank aan J. van der Vos voor zijn commentaar op een eerdere versie.

² J. C. H. Blom, 'Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolging. Een besprekingsartikel', *BMGN*, CXX (2005) iv, 562-580.

³ Bijvoorbeeld J. C. H. Blom, 'De vervolging van de joden in internationaal vergelijkend perspectief', *De gids* (1987) vi-vii, 494-507.

⁴ G. Hirschfeld, 'Niederlande', in: W. Benz, ed., *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München, 1991) 137-166.

⁵ Dit laatste wil zeggen dat één standaarddeviatie (dat is: 68 procent) van de gemeenten een gemiddeld percentage overlevende joden telde dat lag tussen de $50-32=18$ en $50+32=82$ procent.

gezagsgetrouwheid van de Nederlander. Als beide factoren zo belangrijk waren, waar komt de variatie in het gemeentelijke overlevendenpercentage dan vandaan? Op lokaal niveau was blijkbaar meer aan de hand dan lang is voorondersteld. En vanwege het gehanteerde nationale perspectief en het bijbehorende gebrek aan differentiatie kon dit lang onopgemerkt blijven.

Het feit dat er op lokaal niveau variatie zat in de mate waarin joden overleefden, betekent ten minste twee dingen. Voordat er op nationaal niveau een bepaald beeld wordt geschetst van voor de overlevingskans van joden invloedrijke factoren, zal eerst moeten worden onderzocht waar de variatie in de overlevingskans op lokaal niveau vandaan kwam en wat deze betekent voor generalisering op nationaal niveau. Tegelijkertijd maakt de lokale variatie in de mate waarin joden overleefden ook mogelijk dat gangbare vooronderstellingen over factoren die van invloed waren op de overlevingskans op hun steekhoudendheid worden getoetst. Als bijvoorbeeld voor de gemeenten wordt vastgesteld wat de mate van gezagsgetrouwheid was, kan worden onderzocht of de variatie in deze maat statistische samenhang vertoont met de variatie in de mate waarin joden overleefden. Indien dat het geval is, vormt dat niet alleen een aanwijzing dat de gezagsgetrouwheid een deel van de verklaring vormt van de variatie in overlevingskansen op gemeentelijke niveau, het vormt ook een aanwijzing dat het bij de verklaring van verschillen tussen landen in het overlevendenpercentage van belang kan zijn geweest.

Anders dan Blom⁶ lijkt te menen, doet het nationale niveau er voor de variatie in de mate waarin joden binnen Nederland overleefden niet zonder meer toe. Wanneer er aanwijzingen zouden bestaan dat de Duitse leiding van het *Reichskommissariat Niederlande* in Den Haag de opdracht had gegeven de joden in sommige gemeenten meer of in andere juist minder intensief te vervolgen, dan zou dit het geval zijn geweest. Maar dergelijke opdrachten zijn niet bekend. Bekend is wel dat de zes regionale bureaus (*Aussenstellen*) van de *Sicherheitspolizei* verschilden in de mate van intensiteit waarmee zij op de duizenden ondergedoken joden joegen.⁷ Tegelijkertijd zijn er tot nog toe geen aanwijzingen gevonden dat deze variatie is terug te voeren op een Haagse opdracht. Zij lijkt daarom veel meer het gevolg te zijn van de beleidsvrijheid die de *Aussenstellen* werd gegund.⁸

Blom⁹ vraagt zich in dit verband af of Tammes en ondergetekende niet de buurt, de wijk, de straat, het gezin of het individu als eenheid van analyse hadden moeten kiezen. Tot op zekere hoogte is dit inderdaad het geval, en anders dan Blom lijkt te menen, hebben Tammes en ondergetekende dit ook gedaan. Niet alleen door het al dan niet overleven van individuele joden binnen de gemeenten

⁶ Blom, 'Geschiedenis', 570-571.

⁷ M. Croes, P. Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten (Amsterdam, 2004) 173-204.

⁸ *Ibidem*, 140-173.

⁹ Blom, 'Geschiedenis', 570.

als uitgangspunt te nemen, maar ook door in sommige gevallen rekening te houden met het feit dat joden leefden in gezinnen (hoofdstukken 2 en 9) en deel uitmaakten van bredere sociale netwerken (hoofdstukken 7 en 11). Dat we dit principe minder volledig hebben doorgevoerd dan datatechnisch gezien mogelijk was geweest, was — zoals is aangegeven — het gevolg van beperkingen in de hoeveelheid tijd en geld waar ook ons onderzoeksproject mee te kampen had. Deze omstandigheid verklaart ook ten dele onze grote aandacht voor het gemeentelijke niveau. Maar minstens even belangrijk is in dit verband het feit dat veel hypothesen die wetenschappers hebben ontwikkeld over factoren die invloed zouden hebben gehad op het al dan niet overleven van joden in het bezette Nederland betrekking hebben op het gemeentelijke niveau, zoals de rol van de burgemeester en de rol van de lokale politie. Het zijn deze gedachten die we op hun steekhoudendheid hebben getoetst.

Over de wijze waarop in *'Gif laten wij niet voortbestaan'* de *Sicherheitspolizei* wordt behandeld, is een soortgelijk misverstand gerezen. Blom¹⁰ meent dat de analyse tot de conclusie leidt dat de greep op de jodenvervolgung als zodanig zwak was, maar er wordt slechts gesteld dat het centrale hoofdkwartier weinig greep had op de door de zes *Aussenstellen* uitgevoerde jacht op ondergedoken joden.¹¹ Anders dan Blom lijkt te menen, hebben Seibel en Raab het in hun

¹⁰ *Ibidem*, 573.

¹¹ *Ibidem*, 173. Opvallend genoeg realiseert Blom zich dit gegeven op pagina 575 wel. Wat hij daar bedoelt met de twijfel die bij hem rijst, is onduidelijk. Blom moppert in dit verband wat over In 't Veld en Meershoek die niet goed zouden zijn weergegeven waar het hun opvattingen over de organisatie van de *Sicherheitspolizei* betreft; iets wat ook zou gelden voor Meershoek en Vernooij waar het gaat om hun schetsen van de politiezuivering (575, noot 45). Het gaat hier om een *argumentum ad verecundiam*: Blom geeft geen bewijs. Van 'in de schoenen schrijven' zoals Blom beweert, is dan ook geen sprake. De eerder genoemde auteurs hebben bepaalde beelden gegeven die aantoonbaar onjuist zijn en bijgevolg door Tammes en ondergetekende werden herzien.

verhandelingen over de *organisierter Chaos* in het Derde Rijk over de verhoudingen tussen de verschillende organisaties en instanties (de *SS*, de *Wehrmacht*, de *Partei* etc.) en niet over de verhoudingen binnen slechts één van de onderdelen van de *SS*, namelijk de *Sicherheitspolizei*, laat staan de tak daarvan die in Nederland actief was. Dat het onderzoek van ondergetekende daarnaar tot andere conclusies leidt dan die van Raab en Seibel, laat zich wellicht door dit verschil in onderwerp verklaren.¹² Verder gaat het bij de analyse van het functioneren van die *Sicherheitspolizei* in Nederland niet om een losstaande studie, maar om een in de context van het onderzoek naar de variatie in de mate waarin joden binnen Nederland de bezetting overleefden. De vraag is in dit verband wat de invloed van de verschillende *Aussenstellen* op deze variatie in de overlevingskansen is geweest. Dat er in een andere context andere vragen over de *Sicherheitspolizei* zouden kunnen worden onderzocht¹³ is juist, maar in het kader van de onderhavige studie weinig relevant.

De analyse-eenheid speelt Blom¹⁴ hier overigens parten. Dat de *Aussenstellenleiter* in Groningen zijn medewerkers niet goed onder controle had, wil nog niet zeggen dat het individuele niveau beslissend was. Naast het individuele niveau van de medewerker van de *Sicherheitspolizei* bestaat er immers het individuele niveau van zijn potentiële slachtoffers. Alle ondergedoken joden binnen zijn ressort liepen in principe het risico door hem te worden gearresteerd. Analytisch gezien lag de invloed van zijn handelen op de overlevingskansen van de joden daarmee op het niveau van het ressort van de *Aussenstelle*. Anders gezegd: de maten van 'succes'¹⁵ in de opsporing van ondergedoken joden die de

¹² Dat zij zich hierbij tot de spelers op het nationale niveau beperkten en geen onderzoek deden naar wat zich op lagere niveaus binnen landen en organisaties afspeelde, was zoals Raab ondergetekende op 25 september 2000 vertelde, niet ingegeven door een oordeel over het belang van het nationale niveau, zoals Blom, 'Geschiedenis', 573 suggereert, maar slechts door praktische overwegingen. Het onderzoek zou anders te gecompliceerd zijn geworden. Hoewel Seibel en Raab in W. Seibel, J. Raab, 'Verfolgungsnetzwerke. Zur Messung von Arbeitsteilung und Machtdifferenzierung in den Verfolgungsapparaten des Holocaust', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, LV (2003) ii, 197-230 tot op zekere hoogte de lagere niveaus wel in kaart brengen, blijft hun analyse van de gang van zaken rond de represailleactie tegen de gedoopte joden in Nederland in de zomer van 1942 tot de spelers op het nationale niveau beperkt. Ze hebben geen aandacht voor de verdeling van de macht binnen de *Sicherheitspolizei* (relatie hoofdkwartier-*Aussenstellen*), evenmin voor de verdeling van de macht binnen de *SS* (relatie *Sicherheitspolizei-Höhere SS- und Polizeiführer*). Wellicht is dat voor de *case* die zij onderzochten ook van minder belang. Het ging in dit geval immers om een centraal aangestuurde represailleactie, en niet om een activiteit die tot het reguliere takenpakket van de *Aussenstellen* behoorde, zoals het opsporen van ondergedoken joden.

¹³ Blom, 'Geschiedenis', 575.

¹⁴ *Ibidem*, 574.

¹⁵ Anders dan Blom, 'Geschiedenis', 574 stelt, is deze 'mate van' in de eerste plaats uitgedrukt in het percentage joden dat in het ressort als gearresteerde onderduiker slachtoffer van de vervolging werd. Zie Croes, Tammes, 'Gif', 202.

verschillende *Aussenstellen* hadden, vormen een uitdrukking van het risico dat de ondergedoken joden in de respectievelijke ressorten wegens de *Sicherheitspolizei* liepen.

Overlevingsduur

Iets anders betreft de grondslag die Tammes en ondergetekende gebruikten voor de berekening van de overlevingsduur van de joden die de bezetting uiteindelijk niet overleefden.¹⁶ We gingen hierbij uit van de overlijdensdata in *In memoriam*. Volgens Blom, zich met een *argumentum ad verecundiam* beroepend op een uitlating van Lipschits tijdens de promotieplechtigheid, zijn deze echter ‘in heel wat gevallen hoogst onzeker en zelfs onwaarschijnlijk (vaak voor hele groepen pro forma op één dag geregistreerd zonder kennis van de feitelijke overlijdensdatum).’¹⁷ Hij meent dat de resultaten van de analyses over de overlevingsduur daarom in twijfel kunnen worden getrokken.

Het probleem waarover Blom spreekt, is om verschillende redenen echter betrekkelijk klein. In de eerste plaats het feit dat wij niet de *dag* van overlijden hebben gebruikt, maar de *maand* van overlijden: kleine verschillen in de overlijdensdatum spelen dus geen rol. In de tweede plaats dient gewezen te worden op het feit dat vrijwel alle 34.313 joden uit Nederland die naar Sobibor werden gedeporteerd direct na aankomst werden vermoord. Dit gold eveneens voor driekwart van de ongeveer 55.825 joden die naar Auschwitz werden gedeporteerd. De basisregel die na de oorlog bij het vaststellen van de overlijdensdatum werd gehanteerd, namelijk dat iedereen die naar de vernietigingskampen werd gedeporteerd en van wie geen nadere gegevens bekend waren, als omgekomen gold drie dagen na het vertrek van de deportatietrein,¹⁸ is daarmee geldig voor 75 procent van de joden die de oorlog niet overleefden. Voor de resterende 25 procent omgekomen joden die niet direct na aankomst in de kampen werden vermoord, is op basis van verschillende gegevensbronnen na de oorlog zo precies mogelijk vastgesteld wanneer zij stierven. Ongetwijfeld zijn er bij het vaststellen van deze overlijdensdata fouten gemaakt, maar beseft moet worden dat deze aantallen fouten bij statistische analyse alleen een probleem vormen als zij niet *at random* over de populatie omgekomen joden zijn verdeeld — en hiervoor lijken vooralsnog geen sterke aanwijzingen te bestaan.¹⁹

¹⁶ Croes, Tammes, ‘*Gif*’, 526 e. v.

¹⁷ Blom, ‘*Geschiedenis*’, 571.

¹⁸ De transportlijsten liggen bij het Nederlandse Rode Kruis.

¹⁹ Voor 695 joden als vermist geldende joden kon na de oorlog overigens überhaupt geen overlijdensdatum worden vastgesteld. In hun geval konden wij deze dus ook niet gebruiken. Ook hiervoor geldt dat dit geen probleem is zolang er geen systeem zit in de wijze waarop deze gevallen over de populatie omgekomen joden zijn verdeeld.

Vergelijking

Eén van de meest interessante passages in het artikel van Blom betreft zijn behandeling van Schenkels studie over de jodenvervolging in Enschede en Hengelo.²⁰ Blom plaatst deze studie als alternatieve benadering tegenover het proefschrift van Tammes en ondergetekende, maar wat nadruk verdient, is dat Schenkel voor haar studie expliciet²¹ het onderzoeksplan van Ultee en Flap²² als richtsnoer heeft gekozen, een onderzoeksplan dat eveneens ten grondslag lag aan ‘*Gif laten wij niet voortbestaan.*’ Het verschil is dat het proefschrift zo is opgezet dat er op basis van hypothesetoetsend onderzoek algemene uitspraken over de systematische invloeden op de overlevingskansen van joden in Nederland tijdens de bezetting kunnen worden gedaan. Schenkel beperkte haar aandacht daarentegen tot slechts twee gemeenten en kan op het niveau van gemeenten bijgevolg geen uitspraken doen over algemene relaties tussen variabelen (zoals bijvoorbeeld de mate waarin joden overleefden en de gezindheid van de burgemeester c. q. de houding van de politie).²³ Het betekent dat haar verklaring voor de relatief hoge overlevingskansen van joden in Hengelo en Enschede (respectievelijk 50,3 tegen 52,1 procent) vergeleken met de rest van het land (27 procent), welke het gevolg zouden zijn geweest van de indruk die de razzia’s die eind 1941 in Twente plaatsvonden maakten op joden en niet-joden, een indruk die via het grotere besef omtrent de doelen van de bezetter in meer verzet en hogere aantallen overlevende joden resulteerde,²⁴ uiteindelijk slechts een ongetoetste hypothese is.

Ondanks het bovenstaande meent Blom dat Schenkels aanpak ‘scherp historisch inzicht’ heeft opgeleverd, maar het blijft wat raadselachtig wat hij daarmee bedoelt. Blom stemt verder volmondig in met Schenkels stelling dat het niet ‘kan en mag ... gebeuren dat de lokale vervolgingsgeschiedenissen geheel in hypothesen, cijfers en statistische significantie gevangen worden,’²⁵ omdat belangrijke factoren dan over het hoofd zouden kunnen worden gezien. Wat

²⁰ M. J. Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen, 2003).

²¹ *Ibidem*, 42-45.

²² W. Ultee, H. Flap, ‘De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?’, in: H. B. J. Ganzeboom, S. Lindenberg, ed., *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler* (Amsterdam, 1996) 185-196; H. Flap, K. Geurts, W. Ultee, ‘De jodenvervolging in lokaal perspectief’, in: H. Flap, W. Arts, ed., *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam, 1997) 31-54.

²³ Ook indien de geldigheidsclaim van de uitspraken beperkt blijft tot Enschede en Hengelo, blijven de uitspraken van Schenkel (*Paradox*, 138-141) speculatief. Om het verhaal te maken dat zij had willen vertellen, had ze meer onderzoek moeten doen naar de eventuele effecten op de overlevingskansen van de individuele joden in Hengelo en Enschede.

²⁴ Schenkel, *Paradox*, 141.

²⁵ *Ibidem*, 143-144.

Schenkel daarmee precies bedoelt, is onhelder maar volgens Blom²⁶ gaat het erom dat Schenkel iets zou hebben aangetoond dat bij Croes en Tammes ontbrak, namelijk dat er een waarschuwend effect uitging van de relatief vroeg plaatsgevonden hebbende razzia's op joden in Twente in 1941, resulterend in meer verzet en een relatief hoge mate van overleven van de joden aldaar. Nog afgezien van het feit dat Schenkel niets aantoonde maar een hypothese formuleert, hebben Tammes en ondergetekende deze gedachtegang voor heel Nederland getoetst. We deden dat door de mate waarin joden overleefden in de gemeenten waar in 1941 razzia's plaatsvonden te vergelijken met de mate waarin joden overleefden in de gemeenten waar dit niet gebeurde. Wij vonden geen statistisch significant verschil.²⁷

Het is in dit verband van belang iets langer stil te staan bij de algemene gedachte van Blom²⁸ en Schenkel²⁹ dat het gebruik van kwantitatieve methoden tot het over het hoofd zien van voor de overlevingskansen van joden essentiële factoren zou leiden. Dat is een misverstand: het gebruik van kwantitatieve methoden leidt op zich niet tot een beperkte blik. Eventuele beperkingen van de gekozen invalshoek hangen samen met het gehanteerde verklaringsmodel, of het nu om een kwantitatieve of een kwalitatieve, beschrijvende studie gaat. Omdat verklaringsmodellen gewoonlijk expliciet worden behandeld in kwantitatieve studies en de eventuele tekortkomingen ervan daarmee snel duidelijk worden, bestaat het misverstand dat kwantitatieve studies per definitie beperkter zijn dan kwalitatieve studies. Maar kwalitatieve onderzoekers hanteren ook verklaringsmodellen. De historische werkelijkheid openbaart zich nu eenmaal niet spontaan in al haar facetten aan de onderzoeker zodra hij met een 'open blik' de deur van het archief opent om kwalitatief onderzoek te gaan verrichten. Ook kwalitatieve onderzoekers zijn gericht op zoek naar ondersteuning c. q. weerleggingen van hun vooraf al dan niet expliciet geformuleerde ideeën, zelfs als zij zich hier niet altijd scherp van bewust zijn.

Methode

Het door Blom aanhalen van de studie van Schenkel als een alternatieve benadering voor die welke Tammes en ondergetekende hanteren, maakt onbedoeld duidelijk dat er wat mis is met de geschiedschrijving van de jodenvervolgung in Nederland. De wortels van dit probleem liggen diep en raken aan een verschil tussen sociale wetenschap en geschiedwetenschap. Terwijl ideaaltypisch 'de' sociale wetenschapper in zijn streven de werkelijkheid te begrijpen op zoek is naar regelmatigheden, naar relaties tussen variabelen, is 'de'

²⁶ Blom, 'Geschiedenis', 578.

²⁷ Croes, Tammes, 'Gif', 524. In de analyse werd rekening gehouden met de invloed van andere factoren.

²⁸ Blom, 'Geschiedenis', 580.

²⁹ Schenkel, *Paradox*, 42.

historicus meer geïnteresseerd in het bijzondere voorval, zoals Blom³⁰ in zijn besprekingsartikel de uniekheid van elk historisch fenomeen en de rol van het toeval benadrukkend.³¹ Tegelijkertijd reikt de ambitie van historici soms verder dan het louter doen van uitspraken over individuele historische feiten of toevalligheden. Zij extrapoleren hun enkelvoudige waarnemingen dan tot algemene uitspraken. Helaas gebeurt dit geregeld zonder een deugdelijke kwantitatieve onderbouwing van de onuitgesproken vooronderstelling dat de handvol *cases* waarop het betoog wordt gebaseerd representatief is voor de hele familie van gevallen die door de uitspraken wordt bestreken. Wetenschappelijke vooruitgang is zo moeilijk te boeken: zonder het vaststellen van de feiten blijft geschiedenis inderdaad een discussie zonder eind.³²

Bij wetenschappelijk onderzoek hoort echter bij elke vraag die wordt gesteld een methode die voor de zo valide, betrouwbaar en objectief mogelijke beantwoording ervan het meest geschikt is.³³ Betreft de vraag gebeurtenissen op het niveau van variabelen, zoals de invloeden op de overlevingskansen van joden in Nederland tijdens de bezetting, dan volstaat het niet om het archief in te trekken en met een *post hoc* beleidsanalyse te komen die bij dergelijke causale vraagstukken niet verder komt dan het reconstrueren van de programmatheorie, de veronderstellingen die de bestuurders (of waarnemende tijdgenoten dan wel

³⁰ *Ibidem.*

³¹ Vgl. C. Lorenz, 'De bestudering van het verleden vanuit historisch en sociaal-wetenschappelijk perspectief', in: G. van den Bergh, C. Lorenz, R. Pieterman, ed., *Het recht van de geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht* (Den Haag, 1993) 161-187. Wat Lorenz over de sociologie stelt, heeft in slechts beperkte mate betrekking op de theoriegestuurde empirische sociologie welke in het proefschrift van Tammes en ondergetekende in combinatie met beschrijvende gevalstudies een plaats heeft.

³² C. Lorenz (*Geschiedenis in perspectief. Over waarden, feiten en de betrekkelijke waarde van feiten in de geschiedwetenschap* (Leiden, 1990) 11-19) meent dat wanneer het uitgangspunt wordt betrokken dat feiten vast te stellen zijn of dat over de feiten op termijn consensus wordt bereikt het niet mogelijk is te verklaren waarom historici van mening blijven verschillen. Wanneer echter wordt bedacht dat historici feilbare mensen zijn en dus vergissingen begaan in hun eigen onderzoek en daarnaast het onderzoek van collega's soms niet goed begrijpen, bijvoorbeeld vanwege het gebruik van methoden en technieken waarin zij niet zijn ingevoerd, is dit voortdurende meningsverschil niet meer onverklaarbaar. Lorenz kan dan ook alleen tot deze uitspraak komen door in navolging van de historici wier gedrag hij heeft bestudeerd feiten en perspectieven op deze feiten te vereenzelvigen, waarnemingen gelijk te stellen aan de wijzen waarop deze waarnemingen worden gewaardeerd. 'Feitelijke beweringen zijn altijd bepaalde interpretaties van standen van zaken, waarin bepaalde aspecten ervan worden belicht of geselecteerd' (C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Zesde druk; Amsterdam, 2002 (1987) 33). Nadruk in origineel).

³³ Dit volgt uit W. Ultee, *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie. Een aantal regels van de methode en een kritische doorlichting van enkele sociologische tradities* (Utrecht, 1977) 43-151, 219-258.

de betrokken historici zelf) hadden over de wijze waarop de verordonnerde maatregelen werden uitgevoerd en waarom deze op welke manier zouden hebben gewerkt. Helaas doen historici geregeld niets anders,³⁴ zij laten na de methoden en technieken te hanteren die hen in staat zouden stellen om uit het geheel van de historische feiten zelf aanwijzingen te destilleren die helpen bij het analyseren van de processen en het identificeren van de werkzame mechanismen.

Waarom historici dit nalaten, is in wezen raadselachtig. Terwijl sommige disciplines met bepaalde benaderingen lijken vergroeid, zoals de economie met de rationele keuzetheorie, zit de geschiedwetenschap in wezen niet 'vast' aan een bepaalde aanpak. Het zou daarom bij uitstek methodologisch een multidisciplinair vakgebied moeten zijn, ongehinderd door het disciplinefetisjisme dat andere vakgebieden soms hindert. Historici nemen echter betrekkelijk weinig kennis van de werkwijzen en bevindingen van de mens- en maatschappijwetenschappen, iets wat hun overigens niet hindert in het bekritisieren ervan.³⁵ Soms lijkt het dat ze zo zijn geraakt door het narrativisme,³⁶ dat zij het vanuit een nieuwe invalshoek 'vastgestelde' historische feiten anders waarden verkiezen boven het onderzoeken of deze historische feiten wel het predikaat 'vastgesteld' verdienen.³⁷

Welke opvattingen historici er ook op na mogen houden over de kenbaarheid van de historische werkelijkheid en of geschiedschrijving representatie dan wel interpretatie van de historische feiten is:³⁸ er zullen maar weinig historici zijn die menen dat hun feitelijke uitspraken niet behoren overeen te komen met de bronnen. Deze bronnen hoeven niet alleen te bestaan uit correspondentie, verslagen, rapporten, krantenberichten, dagboeken en dergelijke, het kan ook gaan om een registratielijst van joden. En de feitelijke uitspraken die op basis

³⁴ Zie voor een overzicht van (en kritiek op) programmatheorieën P. Griffioen, R. Zeller, 'Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een vergelijkende analyse', in: G. Aalders, N. Barnouw, M. Berman, e. a., ed., *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Achtste jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen, 1997) 10-63 en P. Griffioen, R. Zeller, 'Anti-joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en Nederland 1940-1944', in: H. Flap, M. Croes, ed., *Wat toeval leek te zijn maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam, 2001) 15-38.

³⁵ Van de gronden waarop dit gebeurt, deugt bijgevolg weinig. Zie bijvoorbeeld C. Hilbrink, *De ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940-1945* (Den Haag, 1998) 57-68 en G. Meershoek, 'Driedeling als dwangbuis', in: C. Kristel, E. Gans, J. Houwink ten Cate, e. a., ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijke Nederland* (Amsterdam, 2003) 144-161, hier 152-155.

³⁶ Zie F. R. Ankersmit, *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit* (Groningen, 1990) 55 e. v.; C. Lorenz, 'Can histories be true? Narrativism, positivism, and the "metaphorical turn"', *History and theory*, XXXVII (1998) iii, 309-329.

³⁷ Zie bijvoorbeeld J. C. H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam, 1983).

³⁸ Ankersmit, *Navel*, 55 e. v.; Lorenz, 'Can histories be true?.'

daarvan kunnen worden gedaan, hoeven niet beperkt te blijven tot het soort 'de historicus stelt vast, dat op die lijst van 7000 twee namen niet voorkwamen: die van Asscher en Cohen.'³⁹

Het voorgaande betekent overigens niet dat toevallige gebeurtenissen en specifieke omstandigheden geen rol speelden in het wel of niet overleven van individuele joden. Waar het Tammes en ondergetekende om ging, is de vraag of er in het ogenschijnlijk 'toevallig' overleven van joden misschien tot op zekere hoogte patronen zaten. We menen dat we voor deze patronen duidelijke aanwijzingen hebben geleverd en dat we tevens hebben laten zien hoe historici op het terrein van de jodenvervolging in de toekomst vooruitgang kunnen boeken: met een combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve methoden en technieken, met een combinatie van beschrijving en toetsing van de aannames.

Of historici in het vervolg om het gebruik van deze combinatie heen zullen kunnen, is de vraag. Dat er in de omgang met grote aantallen *cases* een tot betrouwbare kennis leidend gelijkwaardig alternatief voor kwantitatieve methoden zou bestaan, zoals Blom⁴⁰ lijkt te suggereren, is immers weinig aannemelijk. Tegelijkertijd blijft het onzeker of de geschiedschrijvers van de jodenvervolging in en rond het NIOD de kant van multidisciplinair onderzoek op zullen gaan. De teneur in Bloms recensie lijkt helaas in een andere richting te wijzen; iets wat zou betekenen dat historici zichzelf buiten spel zetten en niet verder zullen komen dan het formuleren van potentiële verklaringen. De toetsing van deze potentiële verklaringen, de waarheidsvinding, zal dan door anderen moeten worden gedaan. Daarmee zou Romeins zesde fase van de geschiedschrijving, de fase van de wetenschappelijke bestudering, in het geval van de holocaust in toenemende mate het domein worden van mens- en maatschappijwetenschappers. Laten we hopen dat dat niet waar zal blijken te zijn. Voor het voortbestaan van de geschiedschrijving als wetenschappelijke discipline.

³⁹ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945* (Den Haag, 1965) I, 526.

⁴⁰ Blom, 'Geschiedenis', 578.

Recensies

ALGEMEEN

M. Altena, e. a., ed., *Spiegelbeeld. Reflecties bij 25 jaar vrouwengeschiedenis (Jaarboek voor vrouwengeschiedenis, XXV)*; Amsterdam: Aksant, 2005, 199 blz., ISBN 90 5260 179 8).

Hoe is het gesteld met het vakgebied vrouwengeschiedenis in Nederland? Er zijn twee manieren om antwoord te geven op deze vraag. Er kan worden gekeken naar de theoretische en wetenschappelijke ontwikkeling van het vakgebied. In de tweede plaats kan de mate van integratie in de reguliere geschiedwetenschap en in het onderwijs worden geëvalueerd. Het eerste antwoord kan zonder meer positief luiden. Al zo'n vijftien jaar worden wij getraceerd op een stroom van proefschriften, monografieën en bundels van vaak hoog niveau. Hieruit blijkt zonder meer dat de hedendaagse vrouwengeschiedenis het stadium van de kinderziekten is ontstegen. Het tweede antwoord is echter minder geruststellend. Met de integratie in de overige geschiedwetenschap en het onderwijs is het droevig gesteld. Er wordt op zijn best lippendienst bewezen aan de inzichten uit het vakgebied vrouwengeschiedenis en soms wordt een enkel hoofdstuk in een boek of een artikel in een bundel aan vrouwen gewijd. Maar een werkelijke integratie, waarbij de hedendaagse notie gender een rol speelt, is ver te zoeken. Een ideale situatie in de geschiedwetenschap zou de verwevenheid van mannen- en vrouwenlevens in de geschiedenis zichtbaar maken en de manier waarop de samenleving is doortrokken van opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Een dergelijke blik op de geschiedenis zou tot de bagage dienen te horen van elke zichzelf respecterende historicus (m/v).

Op basis van bovengenoemde twee invalshoeken heeft de redactie van het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, dat 25 jaar bestaat, haar jubileumnummer vormgegeven. Het is een aantrekkelijke uitgave geworden, waarin theoretische en praktijkgerichte artikelen elkaar afwisselen. Het is ook zeer leesbaar, dit geldt met name voor het portret van de redactie van het eerste *Jaarboek* uit 1980 en voor het stuk over het optreden van de drie 'gevestigde' (mannelijke) hoogleraren. De redactie van het onderhavige jaarboek heeft haar uitgave voorzien van een stevige en heldere inleiding. Jammer is alleen dat de inhoud van de twee theoretische artikelen in het jaarboek in deze inleiding door elkaar is gehusseld. Voor geïnteresseerden in de algemene theoretische ontwikkeling van het vakgebied vrouwen- en gendergeschiedenis is met name één van deze twee artikelen, dat van Jacques Bos, waarin hij ingaat op de verhouding tussen individu en structuur in relatie tot het begrip gender interessant. Naast nieuwe inzichten biedt het artikel ook een gedegen historisch overzicht van de theorievorming op het gebied van vrouwen- en gendergeschiedenis.

Een belangrijke doelstelling van de eerste redactie uit 1980 was om los te komen van de politiekgerichte geschiedschrijving, zoals die werd beïnvloed door de feministische beweging van de tweede golf, die toen op haar hoogtepunt was. Men wilde verwetenschappelijking van het vakgebied vrouwengeschiedenis. Wie kennis heeft genomen van op